

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ ПРИ ЗМІНІ ЧЕРГОВОСТІ СПАДКОЄМЦІВ ЗА ЗАКОНОМ

Ю.О. Заїка

*доктор юридичних наук, професор,
начальник кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ*

Постановка проблеми. Серед основних засад цивільного законодавства в ст. 3 Цивільного кодексу України (далі ЦК України) законодавець вперше закріпив у правових нормах принцип справедливості. Проявом принципу справедливості є інститут, який з'явився в цивільному праві лише внаслідок останньої кодифікації цивільного законодавства – інститут зміни черговості одержання права на спадкування (ст. 1259 ЦК). Які ж обставини суд повинен брати до уваги при зміні черг спадкоємців за законом?

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У силу природних причин цей інститут у радянській юридичній літературі не досліджувався, а увага сучасних науковців йому приділялася лише у навчальній літературі і в коментарях до законодавства [2, с. 12-14; 3, с. 155-158; 5, с. 76-79; 6, с. 183-186].

Основні результати дослідження. Черговість одержання спадкоємцями за законом права на спадкування може бути змінена нотаріально посвідченим договором заінтересованих спадкоємців, укладеним після відкриття спадщини.

Фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може за рішенням суду одержати право на спадкування разом зі спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

За радянських часів, коли захист державних і громадських інтересів домінував над захистом інтересів особи приватної (досить згадати необмежену виндикацію державного майна, належність скарбу виключно державі, перехід спадщини до держави за відсутності заповіту, утриманців і родичів другого ступеня родинних зв'язків) принцип справедливості носив дещо спотворений характер.

Протягом тривалого часу радянська правова доктрина, взагалі, відкидала можливість застосування таких оціночних категорій, як: «добросовісність, розумність, справедливість», вважаючи їх «каучуковими», «гумовими», такими, що призводять до безмежного судового розсуду, і зрештою – до свавілля у прийнятті рішень [4, с. 15-16].

Проте, в більшості країн континентальної Європи традиційно, наприклад, у Німецькому цивільному уложенні в багатьох випадках (§§ 138, 142, 826,

829 та ін.) законодавець використовує такі критерії, як: «добрі звичаї», «доброчесність», «справедливість» [1].

Тому, **метою** нашої розвідки є з'ясувати, що розуміє законодавець під справедливістю, і які обставини повинен брати до уваги суд, щоб перерозподіл спадщини, всупереч існуючих черг спадкоємців за законом, вважався справедливим.

При спадкуванні за законом законодавець розподіляє спадщину між спадкоємцями, намагаючись передбачити волю спадкодавця, і, враховуючи вірогідність його близьких відносин саме з найближчими родичами чи членами сім'ї, будує загальну абстрактну модель черговості без врахування особливостей стосунків, які можуть скластися в конкретній сім'ї. Саме цією обставиною зумовлена поява в ЦК України норми, яка надає спадкоємцям за законом право розподілити спадщину по-іншому, ніж це передбачено в законодавстві.

Черговість спадкування за законом може бути змінено:

а) безпосередньо *самими спадкоємцями*, які закликані до спадщини в порядку спадкування за законом;

б) *за рішенням суду*.

Якщо через різні обставини спадкодавець був позбавлений можливості належним чином скласти заповіт, спадкоємці за законом можуть реалізувати дійсну волю спадкодавця, відійти від формальної черговості, яка передбачена законодавством, і розподілити спадщину так як це зробив би, на їх думку, спадкодавець, і так як вони вважають *справедливим*.

Наприклад, рідні брати спадкодавця, спадкоємці другої черги, можуть врахувати особливості відносин спадкодавця із особою, з якою він тривалий час перебував у фактичних шлюбних відносинах, і яка може претендувати на спадщину за законом лише в четверту чергу, як член сім'ї померлого (тобто, за наявності рідних братів померлого – спадкоємців другої черги, вона не може, розраховувати на отримання спадщини), і за нотаріально посвідченим договором включити її в число спадкоємців, які отримують спадщину.

Цей договір не може порушити прав спадкоємця, який не бере в ньому участі, а також спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині. Договір про зміну черговості може бути укладено заінтересованими спадкоємцями після відкриття спадщини, але не пізніше закінчення строку, встановленого для її прийняття. Особа, яка за договором закликається до спадщини, повинна відноситися до кола спадкоємців за законом та бути згодна на прийняття спадщини.

Головна вимога до змісту такого договору – він не повинен порушувати прав спадкоємців, які не беруть участь у ньому, а також спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку. Тобто, намагаючись врахувати прагнення спадкоємців за законом, які закликаються до спадкування і водночас намагаються поділити спадщину, так, як це зробив би сам спадкодавець у заповіті, законодавець водночас обмежує їх прагнення «поновити порушену справедливість» правами спадкоємця, які не вважають потрібним змінювати законодавчий порядок спадкування і ділитися спадщиною із спадкоємцем, який за законом, права на цю спадщину не набув.

Так, наприклад, внаслідок укладеного договору про зміну черговості не повинна бути зменшена частка спадщини спадкоємця, який не бере в ньому участі, або збільшено обсяг обов'язків, які він успадковує; спадкоємець, який не

бере участі у ньому, не повинен бути усунутий від одержання в натурі речі, на яку набував право при спадкуванні за звичайних обставин, або втратити переважне право на виділ йому у натурі предметів звичайної домашньої обстановки.

Таким чином, щоб уникнути порушення прав спадкоємців, які не беруть участі у зміні черговості, спадкоємці, які ініціюють зміну черговості, можуть, по суті, перерозподіляти лише ту частку спадщини, яка їм належить. Тобто, якщо з трьох синів спадкодавця двоє згодні залучити до спадкування брата померлого, то брат може розраховувати не на $1/4$ частку спадщини (як один із чотирьох спадкоємців), а лише на $2/9$ частки (оскільки предметом розподілу може виступати лише та частка спадщини, що належить синам, які погоджуються на залучення його до спадкування спадкоємця другої черги ($1/3 + 1/3 = 2/3$, а $6/9 : 3 = 2/9$). Третій же із синів, який заперечує проти долучення до спадщини брата померлого до спадкування, отримує належну йому за законом $1/3$ частку спадщини.

Договір про зміну черговості повинен бути укладеним після відкриття спадщини. І це природно. Спадкоємці за законом повинні з'ясувати чи існує заповіт, виявити всіх спадкоємців однієї черги (наприклад, дітей від попереднього шлюбу) та з'ясувати розмір їх часток у спадщині. Звичайно, що після отримання свідоцтва про спадщину спадкоємці набувають право власності на майно і відмовитися від нього на користь іншої особи можуть лише у звичайному порядку (укласти договори дарування, міни тощо).

Чи може бути укладений договір про зміну черговості після закінчення шестимісячного строку на прийняття спадщини? Оскільки прямої відповіді на це питання ст. 1259 ЦК не містить, ми вважаємо можливим застосувати за аналогією положення ст. 1272 «Наслідки пропущення строку для прийняття спадщини». Якщо після закінчення шестимісячного строку для прийняття спадщини спадкоємці за законом у межах розумного строку виявляють бажання змінити черговість спадкування, оскільки такий договір не може порушувати права спадкоємців, які такого бажання не виявили, то і перешкод для укладання такого договору не повинно існувати.

У ст. 1259 ЦК йдеться про «договір про зміну черговості», тобто, про правочин, укладений щонайменше двома сторонами. Чи може бути змінена черговість одержання спадкоємцями за законом права на спадкування за заявою одного спадкоємця? Односторонній правочин за своєю природою не може бути договором, проте, якщо заінтересований спадкоємець виявляє бажання змінити черговість і подає про це заяву з нотаріально засвідченим підписом, ми вважаємо, що і в цьому випадку черговість одержання спадкоємцями за законом права на спадкування повинна бути змінена, оскільки це буде погоджуватися із таким принципом цивільного права як розумність справедливості і добросовісність. Щодо редакції ст. 1259 ЦК, в якій йдеться виключно про договір між спадкоємцями, ми вважаємо це недоліком юридичної техніки.

Необхідно розмежовувати домовленість спадкоємців про зміну черговості спадкування (ст. 1259 ЦК) від домовленості спадкоємців про зміну розміру часток у спадщині спадкоємців за законом (ст. 1267 ЦК) та від відмови від прийняття спадщини на користь будь-кого із спадкоємців за законом незалежно від черги (ст. 1274 ЦК). Домовленість про зміну розміру часток у спадщині стосується виключно спадкоємців тієї черги за законом, які набули право на спадщину і не вик-

лючає усної форми, якщо предметом виступають речі рухомі, домовленість же спадкоємців про зміну черговості потребує обов'язкового нотаріального посвідчення, оскільки розширюється коло осіб, які набувають право на спадщину.

При відмові від прийняття спадщини на користь іншого спадкоємця має місце заміна спадкоємця, належна ж спадкоємцю частка спадщини не змінюється. Спадкоємці за законом, які укладають договір про зміну черговості, залишаються в колі спадкоємців, водночас, намагаючись «підтягнути» до спадщини спадкоємців, які відносяться до черги, що за звичайних обставин спадщину не набуває. Такий договір повинен відповідати загальним умовам дійсності правочину, передбаченим ст. 203 ЦК України.

Черговість може бути змінена і за рішенням суду. Якщо у наведених вище прикладах зміна черговості базується на укладеному між спадкоємцями договорі, і до уваги можуть бути прийняті будь-які як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори, то при перерозподілі черговості спадкоємців за законом безпосередньо повинен бути задіяний саме принцип справедливості.

Справедливість, як типова оціночна категорія, дозволяє з'ясувати наскільки взаємовідносини, які складаються в конкретному випадку між державою, суспільством, особами є необхідним, доцільними і корисними і чи відповідають вони моральним цінностям та ідеалам, які панують у суспільстві.

Положення щодо зміни черговості може бути застосовано, наприклад, у випадку, коли найближчі родичі спадкодавця (син, дочка) або подружжя, ухилилися від виконання своїх юридичних і моральних обов'язків, і догляд за непрацездатним спадкодавцем здійснювали, наприклад, фактична подружжя (спадкоємець четвертої черги) інші далекі родичі (двоюрідна тітка, троюрідна сестра) тощо. Водночас спадкодавець був позбавлений можливості в силу об'єктивних, незалежних від нього обставин (недієздатності, похилого віку, психічного розладу) адекватно сприймати ставлення до себе з боку оточуючих та висловити свою волю в заповіті (скласти заповіт, змінити чи скасувати вже складений), проте спадщину отримують його найближчі спадкоємці за законом, незважаючи на не зовсім гідне їх ставлення до нього.

За таких умов суд зобов'язаний відновити справедливість у розподілі спадкового майна між спадкоємцями.

Фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може вимагати в судовому порядку визнання за нею права на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка закликається до спадкування, за умови, що вона *протягом тривалого часу*:

- опікувалася;
- матеріально забезпечувала;
- надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який був у безпорадному стані, внаслідок похилого віку, тяжкої хвороби чи безпорадного стану чи інших подібних причин об'єктивного характеру.

У ст. 1259 ЦК України законодавець вживає термін «опікувалася» дещо в незвичному розумінні. У цьому випадку йдеться не про опіку у звичайному її розумінні, що передбачена ст. 67 ЦК України «Права та обов'язки опікуна», яка надає опікунові право вчиняти правочини від імені підопічного та покладає на опікуна зобов'язання дбати про підопічного, створювати йому необхідні побу-

тові умови, забезпечувати його доглядом та лікуванням, оскільки відповідно до ст. 60 ЦК умовою призначення опіки є:

- а) визнання фізичної особи недієздатною або
- б) малолітність особи і позбавлення її батьківського піклування.

Під поняттям «опікувалася» в контексті ст. 1259 ЦК потрібно розуміти не здійснення цивільних прав та обов'язків від імені підопічного, а надання особі, яка перебувала в безпорадному стані і потребувала сторонньої допомоги звичайних фактичних послуг: у придбанні продуктів, медикаментів, у приготуванні їжі, в прибиранні квартири, пранні білизни, ремонту електропобутових приладів тощо.

Поняття «матеріально забезпечувала» необхідно розуміти не лише як надання такої матеріальної допомоги, яка була основним засобом до існування, а й оплату комунальних послуг, ліків, набуття необхідних особистих речей спадкодавця, який перебував у безпорадному стані і з об'єктивним причин не міг скористатися своїми коштами.

Поняття «тривалий час «відноситься до оціночних категорій і суд, який розглядає справу, повинен визначитися із його змістом, враховуючи конкретні обставини, та виходячи із засад розумності, добросовісності і справедливості. В будь-якому випадку, ці дії не повинні носити епізодичний характер, а сам строк, на нашу думку, повинен становити не менше одного року (з врахуванням певного правонаступництва окремих положень спадкового законодавства, оскільки саме з такою тривалістю перебування особи на утриманні, ст. 531 ЦК УРСР 1963 р. пов'язувала виникнення права на спадщину в утриманця).

Під безпорадним станом «внаслідок похилого віку, тяжкої хвороби чи безпорадного стану чи інших подібних причин об'єктивного характеру» необхідно розуміти такий стан фізичної особи, коли вона внаслідок розладу фізичного чи психічного стану позбавлена можливості виконувати звичайні дії, пов'язані з життєдіяльністю (приготувати їжу, прибрати кімнату та вирішувати інші побутові питання).

Ухвалою колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 14 листопада 2007 р. залишено в силу рішення Ленінського районного суду м. Дніпропетровська від 17 червня 2006 р., яким був задоволено позов З., щодо зміни черговості спадкування за законом.

За З., яка проживала разом із спадкодавцем однією сім'єю понад вісім років, було визнано право на спадщину разом із спадкоємцями першої черги. Згідно з доказами, добутими в судовому засіданні, а саме показаннями свідків, довідок з лікарень тощо, спадкодавець через свій похилий вік і тяжку хворобу потребував стороннього догляду, який йому і надавала З. [7, с. 26-27].

Рішенням апеляційного суду міста Києва від 24 червня 2005 р. залишено без змін рішення Печерського районного суду м. Києва від 28 березня 2005 року, яким відмовлено в позові М. до Г. про визнання права на спадкування з підстав, передбачених ч. 2 ст. 1259 ЦК. Відмовляючи в задоволенні позову апеляційний суд виходив з того, що термін, протягом якого позивачка опікувалася спадкодавцем, і ті витрати, які були нею понесені в зв'язку з його перебуванням у лікарні, а також витрати на його поховання, не є підставою в розумінні ч. 2 ст. 1259 ЦК для задоволення її вимог про визнання права на спадкування [9, с. 341-342].

Протилежне за змістом рішення від 25 березня 2011 р. виніс Берегівський районний суд Закарпатської області по справі № 2-266/11. У суді було вста-

новлено, що позивач і спадкоємець тривалий час перебували у фактичних шлюбних відносинах. Останні вісім років позивач спільно проживав із спадкодавцем і опікувався за ним, оскільки останній знаходився у тяжкому фізичному стані, забезпечував його матеріально, набував для нього ліки, купував продукти. Крім позивача за вісім років спільного проживання ніхто з його родичів не навідував його, нічим не допомагав. Суд змінив черговість отримання права на спадкування та визнав за позивачем право на спадкування за законом разом зі спадкоємцями першої черги (донькою померлого) [8].

При закликанні до спадщини додаткового спадкоємця за рішенням суду – розширюється коло спадкоємців і спадщина поділяється на всіх у рівних частках. У випадку, коли додатковий спадкоємець «підтягується» самими спадкоємцями, то за відсутності згоди всіх спадкоємців (а це мабуть неможливо, якщо один із них недієздатний, малолітній, і звичайно, його опікун не може дати згоду на те, щоб його підопічному фактично зменшили частку у спадщині, то в цьому випадку спадкоємці ділять належну самі їм частку спадщини, а не всю спадщину, оскільки частка спадкоємця, який не бажає надавати право на спадщину спадкоємцю більш далекої черги, не може бути зменшена. Спадкоємець за законом наступної черги, якому за рішенням суду надано право на спадкування разом зі спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, може прийняти спадщину (або відмовитися від неї) за загальними правилами.

Висновок. Таким чином, суд може задовольнити позовні вимоги фізичної особи, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, і вимагає в судовому порядку визнання за нею права на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка закликається до спадкування, за умови, що вона постійно (а не епізодично), *протягом тривалого часу* (на нашу думку, протягом не менше одного року):

- опікувалася, тобто, надавала особі, яка перебувала в безпорадному стані і потребувала сторонньої допомоги звичайні фактичні послуги;

- матеріально забезпечувала, тобто, не лише надавала матеріальну допомогу, яка була основним засобом до існування, а й несла інші витрати, якщо спадкодавець перебував у безпорадному і не мав можливості витратити свої кошти;

- надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який був у безпорадному стані.

Звичайно, справедливість поняття оціночне, і його зміст буде визначатися суспільством залежно від різного роду факторів – політичної і економічної ситуації в країні, рівня добробуту суспільства в цілому, стану захищеності прав та свобод, менталітету народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гражданское уложение Германии / Пер. с нем. ; науч. редак. – А.Л. Маковский. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 816 с.
2. *Заїка Ю.О.* Зміна черговості при спадкуванні за законом за новим Цивільним кодексом України / Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 7. – С.12-14;
3. *Заїка Ю.О., Рябоконт Е.О.* Спадкове право : навч. посібн. / Ю.О.Заїка, Е.О.Рябоконт. – К. : Юрінком Інтер, 2009 – 352 с.
4. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : У 2- т. – 4-е вид., перероб. і доп. / За ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.) Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – Т.ІІ. – 1088 с.

5. *Кухарев О.Є.* Спадкове право України : навч. – практ. посібник / О.Є. Кухарев – К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 222 с.

6. *Ромовська З.В.* Українське цивільне право. Спадкове право : Підручник / З.В. Ромовська – К. : Алерта ; КНТ; ЦУЛ, 2009. – 264 с.

7. Судова практика // Вісник Верховного Суду України – 2008. – № 5. – С. 26-27.

8. Рішення Березівського районного суду Закарпатської області від 25 березня 2011 р. по справі № 2-266/11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Reviv/14466218>.

9. Узагальнення Судової палати у цивільних справах апеляційного суду міста Києва від 1 січня 2006 р. / В кн.: Спадкування за законодавством України. Коментар. Судова практика / Є.О. Рябоконт, С.Я. Фурса, Ю.О. Заїка та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 352 с.

Заїка Ю.О. Реалізація принципу справедливості при зміні черговості спадкоємців за законом

У статті проаналізовано поняття та зміст такого принципу цивільного права як «принцип справедливості» та з'ясовано особливості його реалізації при спадкуванні за законом.

Ключові слова: принцип справедливості, спадкування за законом, зміна черг при спадкуванні за законом.

Заїка Ю.А. Реализация принципа справедливости при изменении очередности наследников по закону

В статье дан анализ понятия и содержания такого принципа гражданского права как «принцип справедливости» и уточнены особенности его реализации при наследовании по закону.

Ключевые слова: принцип справедливости, наследование по закону, изменение очередности при наследовании по закону.

Zaika Y.A. Realization of the principle of fairness in reordering the heirs at law

The article analyses the concept and content of such a principle of civil law as equity and refined features of inheritance by law.

Key words : the principle of equity, intestate succession, changing the order of inheritance by law.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2011.